

A magyar szókészlet finnugor elemei a statisztika tükrében

1. 1967 őszén jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének régen várt és nélkülözött tervmunkája: a magyar szókészlet finnugor (uráli) elemeit tárgyaló etimológiai szótár első kötete.¹

Egy kötet alapján természetesen nem lehet teljes egészében érvényes tanulságokat levonni. Ennek ellenére talán mégsem lesz haszon nélkül való néhány statisztikai jellegű számadat ismertetése. Ezek kiegészítik és alátámasztják szókincsünk finnugorságáról vallott nézeteket.

Az alábbiakban a szócikk elrendezése alapján közlök adatokat. Ahol lehetséges, ott magyarázattal is szolgálók.

2.1. Az MSzFE. I. kötete 207 címszót tartalmaz. Ez azt jelenti, hogy szókészletünknek A-tól Gy-ig terjedő részében 207 tőszóról tudjuk, illetve feltételezzük, hogy finnugor (esetleg uráli) vagy ugor eredetű.

Ha ezt a számot egybevetjük az ÉSz. első két kötetének 18 708 címszavával, talán meglepően kevésnek tűnik. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a fenti 207 szónak sok ezer származéka él nyelvünkben (csak az *ad* igének az igekötős igékkel együtt 350 származéka található az ÉSz.-ban), akkor a különbség jelentősen csökken.

Ha pedig szövegeket vizsgálunk, akkor a finnugor eredetű és a belső keletkezésű szavak kerülnek túlsúlyba (l. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete, 13–14.).

A teljes mű megjelenése után érdemes és szükséges lenne részletes és alapos statisztikát készíteni a finnugor eredetű szavaknak nyelvünkben elfoglalt helyéről. A legutóbbi (több évtizedes) ilyen irányú vizsgálatok óta jelentősen előrehaladtak az etimológiai kutatások, és így bizonyára módosulna a statisztika is. A jelenlegi fejlettebb technika (elektronikus számítógépek) nagy mértékben megkönnyíthetné az effajta vizsgálatokat.

2.2. A címszavak többsége köznyelvi szó (180 címszó, 87%), 22 szó (10,5%) a népnyelvben található, 5 szó (2,5%) pedig csak a régiségben fordul elő.

2.2.1. A népnyelvi szók a következők (a jelentéseket a tájékozódás megkönnyítése végett közlöm, az eredetieket néhol rövidítve): *aszó* 'olyan völgy, amelyen végig esős időszakban és tavaszi olvadáskor kisebbszerű patakok folynak, de egyébkor száraz'; *berke* 1. 'Knospe, Kätzlein an den Bäumen', 2. 'Gesträuch, Gebüsch'; *csegely* 'ékalakú szántó föld, rét, kaszáló, sziget'; *csigolya* 'Brandweide, Bindeweide; Salix purpurea'; *csir* 1. 'köldökvas, serpenyőszeg, kapu-

¹ A magyar szókészlet finnugor elemei I. A. — Gy. Főszerkesztő: Lakó György, szerkesztő: Rédei Károly, munkatársak: Erdélyi István, Gulya János, K. Sal Éva, Vértés Edit. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó, 231. l.

pöcke, amely a csirfészekben forog', 2. 'a kaszanyak csirja, amely a pados örv padjába nyomul be'; *csobolyó* 'kulacsforma lapos víztartó hordócska'; *csög* 1. 'Knoten, Knorren (am Holze)', 2. 'Klößchen'; *csög, csök* 1. 'fatuskó, fatörzsök, tönk, kiásott fagyökér', 2. 'a levágott fűzfavessző földben maradt csonkja', 3. 'a halászcsonak belső oldalába illesztett kurta cövek, amelybe a háló kötelét akasztják'; *csuhé* 'ághegy-háló'; *csukorodik* 'húzódik, kuporodik'; *csúp* 1. 'Spitze, Gipfel', 2. 'Bergspitze', 3. 'Eckenspitze am Polster'; *csünik* 1. 'lankad, fonnyad', 2. 'növésben elmarad, kicsiny marad (ember, állat, gabona)'; *csűr* 1. 'henger alakú fadarabka (a csűrözés nevű játék kelléke)', 2. 'a pörgő fonallal megtelt karikája, orsó'; *éh, ih, joh, juh* 1. 'das Innere, Bauch, Magen', 2. R. 'Herz, Sinn', 3. R. 'Leber', 4. R. 'Lende'; *elv, elü, el* 'jenseitige Gegend, entferntere Seite'; *eme* 1. 'Sau', 2. R. 'Weibchen'; *eny, enyh* 1. 'Schutz', 2. 'védett hely, ahol szél, eső, hó, nap heve nem éri az embert, állatot'; *ev, év* 'Eiter'; *fágy* 1. 'sodor, teker, kanyarít', 2. 'összszed, összegöngyölt'; *fan, fon* 1. 'Schamhaare', 2. R. 'Dickicht, dichter Wald'; *fú* 1. 'eine Art Wasserhuhn; Anas silvestris vel lacustris, Anaticula lacustris', 2. 'csörgő kacsa'; *gyakik* 1. 'coire', 2. R. 'stechen, bohren'.

Feltűnő, hogy a népnyelvi szavak fele (11) *cs*-vel kezdődik, s ezek közül csak háromnak van biztos etimológiája.

2.2.2. Csak a régiségben fordulnak elő *atval* 'Stiefvater'; *?ed* 'Getreide'; *ellik* 'aufs Pferd oder auf Esel steigen, sich setzen'; *fial* 'Stiefsohn'; *fiu* olv.: *fiü* 1. 'funiculus, modus agri, mensura terrae; Seil', 2. 'a földközösségnél a kisorsolt egyenlő részek (parcellák) közt bizonyos szélességben hagyott, fűvel benőtt gyepszalag, mezsgye', 3. 'a földközösségnél bizonyos számú, szét-szórta fekvő földnek egy kötelékbe való foglalása'.

2.3. A kezdőbetűk szerinti megoszlás a következő képet mutatja:

<i>a, á</i>	41 szó	19,8%
<i>b</i>	11 szó	5,3%
<i>cs</i>	28 szó	13,5%
<i>d</i>	6 szó	3%
<i>e, é</i>	42 szó	20%
<i>f</i>	74 szó	35,7%
<i>gy</i>	5 szó	2,7%

Fentiekből az alapnyelvi hangok megterhelésére is következtethetünk (bár a teljes kép csak a harmadik kötet megjelenése után alakul majd ki).

Az alapnyelvben gyakoriak voltak a *p**-vel kezdődő szavak (ma a magyarban: *f* és *b*, összesen 41%).

Sorrendben ezután következett a magánhangzós szókezdő, bár ezek számát a magyarban az **s*-sel és **š*-sel kezdődő szavak is szaporították (fgr. **s-*, **š-* > m. \emptyset).

Ma *cs*-vel kezdődő finnugor szavaink szókezdő hangja eredetileg is affrikáta volt, a *d*-vel kezdődő szavak **t*, a *gy*-vel kezdődőek **j* kezdetűekre mennek vissza (LAKÓ, A magyar hangáll. 30.).

2.4. A címszavak szófaji megoszlása (az ÉSz. szerint):

ige	80	38,6%
főnév	110	53,1%
nomen-verbum	2	1%
melléknév	5	2,3%
számnév	1	0,5%
névmás	3	1,5%
határozószó	4	2%
névutó	2	1%

Az igék jelentős száma azt mutatja, hogy az alapnyelv sokrétűen tudta megjelölni a különböző cselekvéseket.

2.5. A megfelelésekből arra is következtethetünk, hogy az illető szó ugor, finnugor vagy uráli eredetű. A számok a következő képet mutatják: a 207 címszóból ugor 47 (22,4%), finnugor 115 (55,7%), uráli 45 (21,9%). Ez a megoszlás várakozásunknak megfelel. Az sem meglepő, hogy a szavaknak több mint a felét (55,7%) a finnugor eredetűek alkotják. Az viszont már figyelemre méltó, hogy az uráli eredetű szavak száma megközelíti az ugor eredetűekét. Ez azt mutatja, hogy jelentős előrelépés történt a szamojéd nyelvek kutatásában.

3. A szótár ötféle etimológiai minősítést ad.

A ~ (tilde jel) jelzi a biztos egyeztetéseket; 116 szó (56%) tartozik ide. A kevésbé biztos egyeztetések előtt ?~ áll. Mindössze 6 ilyen szó van (3%). A következő kategória minősítése: *e g y e z t e t h e t ő* (28 szó, 13,5%). *A t a l á n e g y e z t e t h e t ő* szavak csoportjába 30 szó tartozik (14,4%). *V i t a t o t t* eredetű 23 szó (11,1%). Ezeknél a szótár a valószínűség sorrendjében több (2-3) származtatási lehetőséget is megad. A fennmaradó 4 szóból 3 (*ember, fial, férj*) finnugor elemekből alakult elhomályosult összetétel, egy pedig (*ezüst*) az ópermi alapnyelvből származó átvétel.

A vitatott etimológiáknál 49 lehetőséget ad meg a szótár. Ezek megoszlása: egyeztethető 9, talán egyeztethető 21, belső keletkezésű (finnugor eredetű szóból) 8, összetétel (finnugor elemekből) 3; belső keletkezésű (nem finnugor eredetű szóból) 2, török eredetű 3, szláv eredetű 3.

Látjuk, hogy a lehetőségek döntő többsége itt is finnugor eredetre utal.

A biztos és egyeztethető etimológiák száma (az összetett szavakkal együtt) 174, a szótár etimológiáinak 84%-a. Ez a szám azt mutatja, hogy finnugor eredetűnek tartott szavaink nagy részénél a származtatás helyességét megfelelően dokumentálni tudjuk.

4.1. A szótár kilenc finnugor és öt szamojéd nyelvből közöl megfeleléseket, s ezen kívül egy-két adatot idéz a következő finnségi, illetve szamojéd nyelvekből: aunuszi (1), karjalai (2), liv (2), lüd (2), vepsze (1); koibál (2), motor (1), taigi (1).

A megfelelések számát nyelvenként táblázatban foglaltam össze (zárójelben, ? után állnak a bizonytalan megfelelések; a %-os arányokba ezeket is beszámítottam).

Az első %-oszlop azt fejezi ki, hogy a szótár 207 címszava közül hány %-nak van megfelelése az illető rokon nyelvben, a második pedig azt, hogy az összes rokonnyelvi megfelelőnek (817) az illető nyelv szavai hány %-át alkotják.

Nyelv	Megfelelések	A címszavak	Az összes megfelelések
	száma	%-ában	%-ában
vogul	112 (?3)	55,7%	14%
osztják	107 (?3)	53%	13,5%
zürjén	80 (?6)	41,5%	11%
votják	72 (?8)	38,6%	10%
cseremisiz	45 (?6)	24,6%	6%
mordvin	54 (?3)	27,5%	7%
finn	61 (?6)	32,3%	8,5%
észt	52 (?3)	26,5%	6,5%
lapp	45 (?9)	26%	6,5%
jurák	25 (?6)	14,9%	3,5%
jenyiszeji	17 (?3)	9,6%	2,5%
tavgi	19 (?2)	10%	2,5%
szelkup	27 (?6)	15,9%	4%
kamasz	22 (?3)	12%	3%
egyéb (finnségi és szamojéd)	12	5,5%	1,5%

Az összes megfelelők száma (a bizonytalanokkal együtt) 817. Egy-egy címszóra tehát átlagosan négy megfelelés jut (ez a számba vett nyelveknek több mint negyedrésze). Így más oldalról is arra a következtetésre jutunk, hogy az etimológiák megbízhatóságát megfelelő számú adat támasztja alá.

A megfelelések számának alakulása nagyjából a magyar és az illető nyelv közötti rokonság fokát is tükrözi. Kivételt képez a finn, az észt és a lapp nyelv, amelyeknél a megfelelések számának növekedése (a volgai nyelvekhez képest) ezeknek a nyelveknek alaposabb tanulmányozottságával kapcsolatos. A rokon nyelvek alaposabb kutatásával a megfelelések száma emelkedhet, de a fenti arányokon lényegesebb módosulást nem várhatunk.

4.2. Talán nem lesz érdektelen a legtöbb megfelelővel rendelkező szavak felsorolása: *alá* 14, *én* 14, *él* (ige) 13, *fél* (fele) 13, *fél* (ige) 12, *N. ev* 12, *ajak* 11, *fa* 10, *fal* (ige) 10, *az*, *a* 9, *dorgál* 9, *fúr* 9, *ez*, *e* 8, *fog* (fn.) 8, *felhő* 8, *fúj* 8.

5. A szótár minden szócikk végén részletes szakirodalmat közöl, megemlítve azt is, hogy melyik szerző milyen rokon nyelvi szavakkal kapcsolta össze a magyar szót, s hogy ez a magyarázat (a szótár szerzői szerint) helyes-e vagy sem.

Az etimológiák jórészt szétszórva, folyóiratokban jelentek meg, ennek ellenére talán nem lesz érdektelen, ha befejezésképpen megvizsgáljuk négy fontos összefoglaló műben az MSzFE. I. kötete címszavainak adatait.

Ezek a művek (MUSz. 1873–1881; NyH.⁷ 1927; FUV. 1955; SKES. 1955–1962) egyúttal a finnugor lexikológiának majd egy évszázados fejlődését is dokumentálják.

	Helyes etimológia	Kevesebb nyelvből közölt adatot	Részben téves	Téves et.	Összes	Ebből helyes
MUSz.	20	8	74	25	127	15%
NyH. ⁷	79	10	15	2	106	74%
FUV.	80	3	11	—	94	85%
SKES.	45	1	4	—	50	90%

A táblázatból első látásra is jól látható a MUSz. és a NyH.⁷ megjelenése közötti óriási fejlődés. Az a tény, hogy a FUV.-ben és a SKEŠ.-ben lényegesen kevesebb az MSzFE. címszavainak száma, e művek belső sajátosságaival magyarázható. De a helyes származtatások arányának növekedése itt is mutatja a fejlődést.

6. Végezetül néhány következtetés:

6.1. Már az első kötet alapján is nyilvánvaló, hogy gyakran használt tőszavaink jelentős része finnugor eredetű, s hogy ezek származékaikkal együtt mai szókincsünknek is legnagyobb részét alkotják.

6.2. Finnugor szavainknak csak elenyésző része avult el (2,5%), nagy többségük köznyelvi (87%), kisebb részük (10,5%) pedig tájnyelvi szó.

6.3. A fonémák mai megterheléséből bizonyos fokig következtethetünk az alapnyelvi fonémák megterhelésére is. A harmadik kötet megjelenése után érdemes lenne ezt a vizsgálatot a szótár által megadott kikövetkeztetett alapnyelvi alakok alapján elvégezni a különböző helyzetű magán- és mássalhangzókra is.

6.4. A statisztikai adatok tükrözik (természetesen egyéb körülményeket is figyelembe véve) az uráli, finnugor és ugor együttélés időtartamát, valamint a magyar és az egyes rokon nyelvek rokonsági fokát is.

6.5. Statisztikai adatokkal számszerűen is kimutathatjuk tudományágunk fejlődését.

CSÚCS SÁNDOR

Угрофинские элементы венгерского словарного состава в зеркале статистики

Автор на основании построения первого тома «А magyar szókészlet finnugor elemei» (Угрофинские элементы венгерского словарного состава) дает несколько статистических данных.

Первый том содержит 207 заглавных слов, из них 180 слов разговорного языка, 22 — народного, а 5 — вымерших слов. Статья отдельно перечисляет народные и вымершие слова. После этого следует статистика по заглавным буквам и частям речи. Из первой статистики можно сделать вывод: какова была нагрузка звуков языка-основы, из второго — каковы были взаимоотношения частей речи языка-основы. Из перечисляемых слов 21,9% уральского происхождения, 55,7% — угрофинского, 22,4% — угорского. За статистикой этимологической характеристики следует таблица, показывающая число соответствий по отдельным языкам. Таблица в основном отражает степень родства между венгерским и соответствующим родственным языком. Наконец в четырех обзорных произведениях (MUSz, NyH⁷, FUV, SKES) рассматриваются данные заглавных слов I тома M SzFE (Угрофинские элементы венгерского словарного состава). Эти цифровые данные отражают развитие нашей науки. Статья кончается выводами из вышесказанного.

Шандор Чуч